

Az értelem élete – az élet értelme

Kiadói tanács:

Dr. Benedek József egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Rostás Zoltán egyetemi tanár (Bukarest)

EGYETEMI FÜZETEK

7.

Megjelent a Szülőföld Alap támogatásával

Az értelem élete – az élet értelme A logoterápia időszerűsége

A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Református Tanárképző Kara által szervezett
nemzetközi konferencia előadásai
2007. október 26–27., Kolozsvár

A kötetet szerkesztette
Visky S. Béla

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2009

Vik János

Lelkiismeret és felelősség Viktor E. Frankl munkásságában – a lelkipondozó szemszögéből nézve

Viktor E. Frankl műveiben az ember egy, a dolgok értelmét kereső, vagyis szellemileg meghatározott lényként jelenik meg, aki túlmutat önmagán. Egzisztenciájának lényege az öntranszcendencia, vagyis a másra, a másakra, a világban található, megvalósításra váró értékekhez való eleve hozzárendelés. A lelkiismeret Frankl és a logoterápia szemszögéből nézve az értelem észlelésének szerve, vagyis az embernek az a képessége, hogy az egyszeri és egyedülálló értelmet, mely minden szituációban elrejtve van jelen, felkutassa. A lelkiismeret, mely mögött Isten megszólítása áll, nem egy szubjektív értelmet kutat fel a saját szükségletek kielégítése érdekében, hanem egy transzszubjektív értelmet, mely a világban található értékeket, azok megőrzését és szaporodását célozza meg. Ott pedig, ahol szisztematikusan és módszeresen elnyomják a lelkiismeretet, a konformizmus vagy a totalitarizmus honosodik meg, attól függően, hogy felkínálják-e az embernek a társadalom által túlzottan általánosított értékeket, vagy rákényszerítik azokat.

1. A téma összefüggéseiben való elhelyezése, fogalmak tisztázása

A 20. század derekának vége felé közszájon kezdett forogni egy pszichológiai fogalom: az 'önmegvalósítás' fogalma. A nyugat-európai fogyasztói társadalmak egyik divatos kulcsfogalmává nőtte ki magát az 'önmegvalósítás'. 'Önmegvalósítás' címszó alatt újabb és újabb, addig még nem

létező igényeket lehetett kreálni az emberben. Az újonnan kreált igények kielégítésére pedig ugyancsak 'önmegvalósítás' címszó alatt szinte mindent el lehetett adni. A legkülönbözőbb iparágak fejlődtek ki és éltek meg évtizedekig csak abból, hogy kielégítik a jóléti nyugati társadalmak polgárainak önmegvalósítás utáni vágyát.

A 20. század végére azonban, amikor a nyugati jóléti társadalmakban is megjelentek a tömeges munkahelyi elbocsátások, felütötte fejét az eladósodás, és az egykori keleti blokk egyes országaiban problémás politikai erők kerültek hatalomra, eléggé elcsendesedtek az 'önmegvalósítás' körüli, különböző társadalmi és politikai szinteken zajló divatos reklámok. Mihelyt ugyanis valahol valakinek a mindennapi kenyérért, megélhetésért való küzdelemről szól az élet, előbb-utóbb (de inkább előbb, mint utóbb) megtörténik az élvhajzás magasröptű játékaiból a realitás kemény talajára való visszatérés.

Az 'önmegvalósítás' fogalmával szemben létezik azonban egy másik pszichológiai fogalom, mely soha nem vált divattá és éppen ezért soha nem is fog kimenni a divatból.⁷ Egy, a Viktor E. Frankl életművében központi szerepet játszó kifejezésről van szó: 'az emberi létezés (egzisztencia) öntranszcendenciája'. Az 'egzisztencia' kifejezést Frankl az egzisztencialista filozófiától (Kierkegaard és Jaspers) kölcsönzi, és a logoterápiában ezzel a fogalommal az antropológiai kutatási irányt jelöli. Az egzisztencia „nem előfordulást, hanem szabad döntések alapján végrehajtott életvitelt, a mássá levés képességét, konkrét értékekkel szembeni felelősséget és az önmagához való viszonyulást, a transzcendenciával (a világ fölötti valósággal) való

⁷ Vö. E. Lukas, *Psychotherapie in Würde. Sinnorientierte Lebenshilfe nach Viktor E. Frankl*. Berlin/München, 1994, 187.

szembesülést jelöli, vagyis mindazt, amit Frankl saját emberképének vallott, saját emberképeként ismert föl”.⁸

Elisabeth Lukas szerint ez az antropológiai fogalom az ellenképe minden 'önmegvalósítást' és 'önkibontakozást' célzó törekvésnek.⁹ Viktor E. Frankl műveiben több helyen meghatározza az emberi létezés öntranszcendenciájának fogalmát, az emberi létnek ezt a fundamentális-ontológiai jellemzőjét. 'A tudattalan Isten' című, eredeti formájában, 1949-ben a bécsi egyetemen benyújtott filozófiai doktori disszertációjában ez a meghatározás a következő formát kapta:

„Ezzel azt akarom mondani, hogy minden emberi túlmutat saját magán is, azáltal, hogy mindig valami olyasmire utal, ami nem újból önmaga, tehát valami – vagy valaki – másra! Más szavakkal, az ember legmélyebben és legvégső soron nem valami belső állapotban érdekelt, legyen az öröm vagy belső egyensúly, hanem a világ felé irányul, a kinti világra, és ezen belül keres olyan értelmet, amelyet beteljesíthet, vagy egy olyan embert, akit szerethet. Prereflexív ontológiai önmegértése alapján valahogyan tudja is, hogy éppen olyan mértékben valósítja meg önmagát, amennyire elfelejti önmagát, és éppen olyan mértékben tudja elfelejteni önmagát, amennyire képes átadni önmagát egy olyan dolognak, amelyet szolgál, vagy egy olyan személynek, akit szeret”.¹⁰

Már a múlt század derekán Viktor E. Frankl újra és újra hangsúlyozta előadásaiban és műveiben, hogy az ember életfeladata nem merülhet ki abban, hogy keresse saját igényeinek, szükségleteinek kielégítését. Frankl természetesen elismeri, hogy az embernek van teste, mely összehasonlítható

⁸ Zsók Ottó, *Keresztény Szó*. 2004. február. 29.

⁹ Vö. E. Lukas, *Psychotherapie in Würde*. 187.

¹⁰ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten. Pszichoterápia és vallás*. Budapest, 2002, 90.

más organizmusokkal. Ugyanakkor pszichikai dimenziója magában foglalja az ösztönös alapokon nyugvó megkülönböztetett emberi érzelmvilágot. Mindezeken túl azonban az ember szellemi dimenzió, és csak ebben keresendő az eredetien emberi, humán szint, a *homo humanus*. Csak ez a tulajdonképpeni emberi dimenzió emeli őt valóban az állatvilág fölé, mégpedig nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív síkon: A szellemi dimenzió révén van az ember 'Isten képére és hasonlatosságára' teremtve – amint ezt a bibliai hagyomány megfogalmazza –, mely dimenzió azonban a modern pszichológia tudományelméletében már nem tűnik fel.

Ebben a tudományágban tehát csak Viktor E. Frankl révén válik témává az ember szellemi dimenziója. Ezzel pedig a pszichológia emberképe is alapvető revízió megy át. A szellem (*Geist*) ugyanis nem az élvezet, az érzéki öröm után töri magát. A szellemnek értelemre (*Sinn*¹¹) van szüksége. A logosz mint értelem tehát az ember alapvető meghatározója és ontológiai, vagyis léttani szempontból más dimenzióhoz tartozik, mint a test és a psziché (*psichofizikum*). A *nous*, vagyis a szellemi dimenzió a döntéseket hozó, állást foglalo, értékelő és személyes fórum az emberben.

Ezen a ponton feltűnik tehát a külvilág a maga számtalan értelemlehetőségével, objektív értékeivel, melyek mind megvalósításra várnak. Az emberi szellem tehát nem különböző szükségletek kielégítését keresi, hanem mindig és minden körülmények között egy értelmes feladatot és célt a rajta kívül levő világban. Ebben az értelemben az ember egy, a dolgok értelmét kereső, vagyis szellemileg meghatározott lény, aki túlmutat önmagán. Egzisztenciájának lényege az öntranszcendencia (*Selbsttranszendenz*), vagyis a másra, a

¹¹ A német *Sinn* fogalom az 'értelmesség', 'értelmes mozzanat' tartalmat hordozza magában, de nem szabad összetéveszteni a 'ráció', vagy az 'értelmi intelligencia' fogalmával.

másikra, a világban található, megvalósításra váró értékekhez való eleve hozzárendelés.

Az öntranszcendencia tehát az embernek az a szellemi képessége, hogy elengedje önmagát, hogy tovább lásson a saját orránál, vagyis hogy tágítsa saját horizontját. Öntranszcendens létezésében az ember túllép önmagán, önmagáról megfeledkezve átadja magát valaminek, ami nem ismét önmaga, hanem része a világnak, és amelyet ő értékesnek él meg. A meglepő, a majdnem hihetetlen ebben a folyamatban az a tény, hogy gyakorlati következményében ez a folyamat azt váltja ki, amitől intencionálisan távolságot próbál tartani, vagyis önnön személyének (lényének/énjének) lehető legjobb érését. Az öntranszcendencia aktusában tehát önmegvalósítás történik, mégpedig legmagasabb fokon. Mindez azonban nem egy, az önzés és az ún. 'énfelszabadítás' körül forgó, pszichikai értelemben vett rúgkapalozás végpontjaként történik meg, hanem mint váratlan ráadásajándék egy önmagát odaadó (lépten-nyomon ajándékozó) emberi létezéshez.

Az emberi létezés öntranszcendenciájának Viktor E. Frankl által megfogalmazott szellemi képességével kapcsolatban megfogalmazódik azonban egy ellenvetés¹²: Úgy tűnik, hogy egy ilyen emberkép túlzottan egyoldalú, mert ignorálja az egészséges önérdeteket. Az élet értelmének Frankl által tanított extrém külsőségessé tétele sokakban olyan hatást vált ki, mint egy narkotikum. A munka és a szorgalom droggá, önmagától való meneküléssé válhat. A siker utáni túlzott törekvés mintegy megbénít minden valódi önérdeteket. Az ellenvetés értelmében tehát elsődlegesen az öntranszcendens módon élő emberek, akik munkájukban, vagy a felebaráti szeretetszolgálat valamilyen formájában mintegy felörlődnek, és saját bensőjüket teljesen elhanyagolják, nem észlelik saját magukat, saját érdekeiket.

¹² Vö. O. Lockowandt, *Du kannst werden, der du bist*. Freiburg i. Br. 1988. 134. Jelen hivatkozás E. Lukas, *Psychotherapie in Würde*. 188 alapján.

Elisabeth Lukas rámutat arra, hogy ennek az ellenvetésnek egy kettős félreértés az alapja:

(1) Egyrészt az, hogy egy az emberi élet értelmére vonatkozó intenciótól semmi nem áll távolabb, mint a sikerhajhászás. A 'siker minden áron' elv kifejezetten értelemmel ellenkező, mert itt már nem értelemmegvalósításról, hanem személyes sikerről, vagy karrierről van szó. A 'minden áron' elvben pedig az is benne van, hogy még azon az áron is, hogy egy adott helyzetben valaki elvéti az élet értelmét. Ott azonban, ahol egy ember őszinte szívvel egy dolog értelmét beteljesíteni vagy valakit szeretni akar, ott nem a várható személyes nyereség, de nem is az önmagától való menekülés a vita tárgya, hanem egyszerűen csak a rábólintás (igent mondás) arra, amit értelemmel telinek ismert fel. Ahol tehát valaki értelmetlen módon felőrli önmagát, ahol különösebb ok nélkül ágál, ott már rég elhagyta az értelemkeresés ösvényét.

(2) Másfelől az öntranszcendencia frankli értelemben nemcsak egy kifelé történő önfelülmúlást jelent. Létezik egy befelé történő öntranszcendencia is. Ez azonban nem az emberi psziché belső világára való irányultságot jelenti: nem a saját érzelmi világra vagy a jó közérzetre, nem is a hajlamokra, óhajokra, vagy az élettel kapcsolatos mélyen rejlő vágyakra vonatkozik. A befelé történő öntranszcendencia révén is – az általános definíció értelmében – az ember arra irányul, ami nem ismét önmaga. Igen ám, de akkor hova jut az ember, ha befelé próbál túllépni önmagán? Eljut ahhoz a ponthoz, ahonnan ered az ő emberi léte. Léte pedig nem önmagából ered, hanem abból az ősforrásból, amely minden eredést egyáltalán lehetségessé tesz. Ez az ősforrás pedig nem más, mint a számára 'tudattalan Isten'. Aki tehát befelé irányulva

önmagán túllép, az átéli azt az ősbizalmat, amely abból a tapasztalatból fakad, hogy egy önmagával nem azonos Alap védi és hordozza az 'én' életét.

Frankl tisztában volt tehát azzal, hogy az emberi létezés öntranszcendenciájának mindkét formájába (kifelé és befelé) valahogyan 'belerezeg' maga a Transzcendencia, hogy az ember „tudattalanul mindig is Istenre irányult, mindig is intendálva volt, mindig is létezett egy jóllehet tudattalan, de szándékos kapcsolat, amely Istenhez fűzött minket. És ezt az Istent nevezzük a tudattalan Istennek”.¹³ Ez alatt a fogalom alatt pedig azt értjük, hogy „Isten számunkra olykor nem tudatos, hozzá fűződő kapcsolatunk tudattalan, azaz elfojtott lehet, és így előttünk rejtve maradhat”.¹⁴

2. A lelkiismeret – kapu az egyszeri (*einmalig*) és egyedülálló (*einzigartig*) értelem felleléséhez

Milyen úton tör azonban egy ember előre a szellemi tudattalan ilyen mélységeibe – illetve magasságaiba? Viktor E. Frankl ezzel kapcsolatban így ír: „Ahol a szellemi én egy tudattalan szférába mint alapjába merül, ott lelkiismeretről, szerelemről, vagy művészetről beszélhetünk”.¹⁵ Frankl szerint tehát a lelkiismeret, a szerelem és a művészet a 'tudattalan Istenhez' vezető kapuk, az intuíció, az imagináció és az inspiráció pedig azok az utak, amelyek segítenek átlépni az említett kapukon.

A Viktor E. Frankl-i lelkiismeret-értelmezéssel kapcsolatban Sárkány Péter jogosan állapítja meg a következőket 'A kérdező és a felelő(s) ember. A lelkiismeret jelensége Martin Heidegger és Viktor E. Frankl felfogásában'

¹³ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*, 51.

¹⁴ Uo. 51.

¹⁵ Uo. 32.

című tanulmányában: „Frankl értelmezései a szigorú filozófiai elemzéshez szokott olvasó számára – a személyes és a pszichoterápiás esteket taglaló, valamint a tudományos nézőpontok (pszichológia, filozófia, teológia) gyakori váltogatása miatt – csapongónak, illetve eklektikusnak tűnhetnek”.¹⁶ Ez a benyomás azonban abból adódik – folytatja elemzését Sárkány Péter –, hogy Frankl, Karl Jaspers felfogását követve, megfordítja az eredeti filozófiai perspektívát. E perspektíva szerint pedig nem az ember teszi fel az élet avagy a lét értelmére irányuló kérdést, hanem fordítva: az élet, illetve a lét vonja kérdőre az embert, aki a kérdésre életével, tehát cselekedeteivel felel. Ebből pedig az következik, hogy Frankl számára az ember mindenekelőtt felelősséglét.¹⁷

A lelkiismeret egzisztenciaanalízise¹⁸ értelmében valójában „ez úgy is van, hogy az, amit lelkiismeretnek nevezünk, egy bizonyos mélységbe lenyúlik, és tudattalan alapból gyökerezik: az emberi létezésnek épp a nagy, igazi – egzisztenciálisan igazi – döntései születnek reflektálatlanul és így tudattalanul; a lelkiismeret eredeténél fogva a tudattalanba merül”.¹⁹ Ebben az értelemben „a lelkiismeretet aracionálisnak is lehet nevezni; alogikusnak – vagy inkább prelogikusnak. Mert ahogy létezik egy tudomány előtti és azt ontológiailag megelőző prelogikus létfelfogás, ugyanúgy van egy premorális értékfelfogás is, amely minden kifejezett morált lényegileg megelőz – ez a lelkiismeret”.²⁰

¹⁶ Sárkány Péter, *A kérdező és a felelő(s) ember. A lelkiismeret jelensége Martin Heidegger és Viktor Frankl felfogásában*, in: *Vigília*. 2006/4, 262–268, itt 267.

¹⁷ Vö. uo. 267–268.

¹⁸ Vö. V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 26.

¹⁹ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 26.

²⁰ Uo.

A lelkiismeret Frankl és a logoterápia szemszögéből nézve az értelem észlelésének szerve, vagyis az embernek az a képessége, hogy az egyszeri (*einmalig*) és egyedülálló (*einzigartig*) értelmet, mely minden szituációban elrejtve van jelen, felkutassa.²¹ A lelkiismeret egy helyzet egyedi értelmének megtalálása során felfog egy alakot (*Gestalt*), mégpedig az értelem akarása (*Wille zum Sinn*) révén, mely ebben a vonatkozásban az a tulajdonképpeni emberi képesség, amellyel „az értelemalakzatok nemcsak a valóságos, hanem a lehetséges szférájában is felfedezhetők”.²² Az, ami a lelkiismeretből feltárul számunkra, olyasvalami, ami még megvalósítandó, ami még realizálandó – éppen ezért a lelkiismeret jelenségében egyfajta szellemi anticipálás történik, amit intuíciónak hívnak: „a szellemi elővételezés a szemlélés aktusában történik”.²³ A lelkiismeret tehát, amely Viktor Frankl fenomenológiai meghatározása szerint a sajátosan emberi jelenségek közé tartozik²⁴, az embernek olyan „intuitív képessége”²⁵, melynek feladata abban áll, hogy „feltárja az ember előtt 'azt az egyet, ami kell'”.²⁶ Ebben persze az is benne van, hogy a lelkiismeret nem egy szubjektív értelmet kutat fel a saját szükségletek kielégítése érdekében, hanem egy transzszubjektív értelmet, mely a világban található értékeket, azok megőrzését és szaporodását célozza meg. A lelkiismeretet úgy vonzza egy konkrét életszituáció objektív és egyedi értelme, ahogy az iránytű a mágneses pólus vonzásában északot mutat.²⁷ Éppen ezért Frankl számára a „lelkiismeretből fakadó élet” „mindig abszolút személyes élet,

²¹ Vö. V. E. Frankl, *Ärztliche Seelsorge*. 56.

²² V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 77.

²³ Uo. 27.

²⁴ Vö. V. E. Frankl, *Ärztliche Seelsorge*. 56.

²⁵ Uo.

²⁶ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 27.

²⁷ Vö. E. Lukas, *Lehrbuch der Logotherapie*. 32.

amely egy abszolút konkrét helyzettől függ – attól, amely egyszeri és egyedi létünkben igazán számít”.²⁸

Frankl tisztában van azzal, illetve nem veszíti szem elől azt a tényt, hogy a lelkiismeret félre is vezetheti az embert.²⁹ Éppen ezért annyira fontos, hogy – írja E. Lukas – lelkiismereti döntéseknél az ember szem előtt tartsa a szubjektív és a transzszubjektív értelem közötti különbséget:

„Nagyon veszélyes lenne, ha a lelkiismereti döntéseket beszűkítenénk egy szubjektív módon értelmesnek tűnő valóság észlelésére. Ebben az esetben minden terrorista állíthatná, hogy számára értelmesnek tűnik az, hogy bombákat helyezzen el. De nem erről a 'számára szóló értelemről' van szó. Sokkal inkább az 'önmagában vett értelemről' van szó, az értelemről, mely a tárgyból és a szituációból adódik. Értelmetlen dolog éppen ezért bombákat elhelyezni, azzal a szándékkal, hogy ártatlan embereknek ártsanak ezekkel, még akkor is, ha mindez valakinek a személyes terveibe beleillik. Természetesen egy tényállás megítélésénél sok kérdés felmerülhet, és tévedések nincsenek kizárva. Minden, ami emberi, tévedhet. Mégis a legjobb rendelkezésünkre álló mérce lelkiismereti döntéseknél nem más, mint az objektív értelmesség utáni orientáció”.³⁰

Ennek következtében ragaszkodik Frankl ahhoz az állásponthoz, hogy az ember így élete végéig nem tudhatja teljes bizonyossággal, hogy beteljesítette-e élete értelmét, vagy pedig nem. Nagy jelentőséggel és horderővel bírnak Frankl következő sorai: „De az a tény, hogy még halálos ágyunkon sem fogjuk megtudni, vajon lelkiismeretünk, az értelem észlelésének szerve nem esett-e értelemtévesztés áldozatául,

²⁸ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*, 29.

²⁹ Vö. V. E. Frankl, *Ärztliche Seelsorge*, 56.

³⁰ E. Lukas, *Lehrbuch der Logotherapie*, 32.

azt is jelenti, hogy az ember nem tudhatja, vajon egy másik ember lelkiismeretének igaza van-e. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nincs igazság. Csak egy igazság lehet; de senki sem tudhatja, hogy az ő birtokában van-e vagy valaki máséban”.³¹

A lelkiismeret relatív voltáról ezért csak annyiban lehet beszélni, amennyiben egyrésről két olyan ember lelkiismerete között, akik hasonló helyzetben vannak, konfliktusok állhatnak fenn, mert nincs két teljesen egyforma élethelyzet sem egy ember életében, sem több emberi élet összehasonlításában. A lelkiismeret éppen ezért csak egy egyedi személy egyszeri szituációjában képes fellelni az értelmet. Másrésről annyiban relatív a lelkiismeret, amennyiben a másiknak igaza lehet. Ezért toleranciára van szükség minden helyzetben. A tolerancia Frankl számára azonban nem jelent indifferenciát, ugyanakkor fontosnak tartja azt is, hogy a másikat respektálva nem kell vele föltétlenül azonosulni.

A lelkiismeret nagy szerepet játszik akkor is, amikor értékek, egymásnak ellentmondó elvek között kell választania. Az értékek átfogó értelemlétezők, más szóval absztrakt értelem-univerzálisok, amelyek az emberi állapotra mint olyanra vonatkoznak. A többé-kevésbé általánosan érvényes értékek, erkölcsi és etikai alapelvek, amelyek az emberi társadalom története során kristályosodtak ki, megkönnyítik az ember dolgát az értelemkeresésben, de a könnyebbségnek ára is van, mégpedig az, hogy az ember konfliktusokba keveredik. Itt egyébként nem lelkiismereti konfliktusokról van szó, hiszen a lelkiismeret szava egyértelmű, hanem ebben az összefüggésben értékkonfliktusról kell beszélni. Az értékek érvényessége kiterjed ugyanis nemcsak a konkrét, összetéveszthetetlen személyekre, akik megismételhetetlen helyzetekbe kerülnek, hanem a megismétlődő, tipikus helyzetek tag tartományaira is.

³¹ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*, 77–78.

Kialakulhatnak tehát olyan helyzetek, amelyekben az embernek egymásnak ellentmondó értékek, elvek között kell választania. Amennyiben ilyenkor nem akar önkényesen választani, a lelkiismerethez fordul, „amely egyedül képes annak elérésére, hogy szabadon, de nem önkényesen, hanem felelősen hozzunk meg egy döntést”.³² Viktor E. Frankl egyébként beszél az értékek ’hierarchikus magasságkülönbségéről’ is. Ez azt jelenti, hogy az értékek találkozásának konfliktusjellege néha csak látszólagos, mert ún. ’dimenzióvesztés’ útján jön létre.³³ A lelkiismeret követése így mindig kockázatos, hiszen mint emberi jelenség ugyan a szellemi dimenzióban gyökeredzik, mégis kötve van az ember végességéhez. Ezt a bizonytalanságot azonban ki kell bírni életünk végéig.

3. A lelkiismeret hangja – a transzcendencia hangja

Az emberi létezés Frankl számára ’tudatos létezés’ (*Bewusst-sein*) és ’felelősségteljes létezés’ (*Verantwortlich-sein*) jelent. A felelősségteljeség központi téma Frankl számára, de nem elsősorban erkölcsi, morális értelemben. Az emberi lét felelősségteljes volta sokkal inkább a logosszal, az értelemmel van kapcsolatban. Az ember létezésével felelős azért, hogy minden konkrét szituációban megvalósítsa élete értelmét azáltal, hogy alkotói értékeket, élményértékeket és beállítódási értékeket valósít meg. Frankl ebben az összefüggésben kopernikuszi fordulatról beszél: nem az ember tesz fel kérdéseket az életnek, hanem az ember az élet által megkérdézett: az élet személyre szóló ki-/felhívásaira az embernek ugyancsak személyesen válaszolnia kell. A

³² V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 78.

³³ Vö. uo. 79.

felelősségteljes létezéssel függ össze Frankl értelmezésében az ember individualitása is: a felelősségteljeségben mutatkozik meg ugyanis az ember legeredetibb volta, amelyet akkor veszít el, amikor a tömegbe menekül. Éppen az ember felelősségteljes létezésével kapcsolatban merül fel az a kérdés, hogy *milyen* instancia *előtt* éli meg az ember felelősségteljes voltát? Ebben az összefüggésben pedig az ember felelősségteljesége kettős értelemben is kapcsolódik a lelkiismerethez: Az ember felelős lelkiismerete *előtt* és lelkiismeretért.

A saját lelkiismeret *előtti* felelősségteljeség kérdéséhez kapcsolódik a lelkiismeret eredetének kérdése, illetve a lelkiismeret transzcendenciájának problémája.³⁴ A lelkiismeret transzcendens vonatkozásához Frankl úgy jut el, hogy – amint a pszichikai és noétikus (szellemi) dimenziót megkülönbözteti egymástól, úgy – elválasztja a freudi értelemben vett felettes ént a lelkiismerettől. A pszichoanalízis a felettes én fogalmát az apaimágó introjekciójából vezeti le, ami azt is jelenti, hogy azt az emberi ösztönösséggel magyarázza. Elisabeth Lukas szerint igaz ugyan, hogy a felettes én általában fedi egymást a lelkiismeret hangjával³⁵, mégsem lehet erőszak nélkül a lelkiismeretet a szellemi dimenzióból a csupán pszichológiai síkra redukálni. Frankl a lelkiismeret jelenségét „a szellemi tudattalan modelljének”³⁶ tekinti: „A lelkiismeret pszichológiai ténye eszerint csak egy transzcendens jelenség immanens aspektusa – csak az a darabja, amely a pszichológiai immanenciába nyúlik”.³⁷ Frankl még tovább lép, amikor azt írja, hogy a lelkiismeret „a transzcendencia hangja, és ennyiben maga is transzcendens”.³⁸

³⁴ Vö. V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 42–49.

³⁵ E. Lukas, *Lehrbuch der Logotherapie*. 34.

³⁶ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 44.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 45.

A hívő és a nem hívő ember közötti különbség Frankl számára ebben a vonatkozásban úgy mutatkozik meg, hogy a nem hívő ember a lelkiismeretet pszichológiai ténszerűségében elfogadja, abban végső instanciát lát, amely előtt neki kell a felelősséget vállalnia. A hívő ember ezzel szemben a felelősség miértje és a lelkiismeret 'honnan'-ja után kérdez. Számára a lelkiismeret „a felelősségnek nem a végső, hanem a végső előtti számon kérő fóruma”.³⁹ Ez a különbség hívő és nem hívő ember között Frankl szemében az emberi akarat szabadságára vezethető vissza: „Mert az ember oly mértékben szabad, Teremtője oly mértékben szabadnak alkotta, hogy szabadsága a nemet mondásra is vonatkozik, odáig ér, hogy a teremtmény Teremtőjével szemben dönthet, Istent meg is tagadhatja”.⁴⁰

A 'mi előtt felelős az ember?' kérdés terén tehát az etikai kérdésfelvetés átcsap vallási kérdésfelvetésbe: Bár a 'szellemi én' lényegileg felelősség, ez azonban nem jelenti azt, hogy önmaga előtt felelős. Az ember felettes énje mögött – vallja a hívő ember – „nem egy felsőbbrendű ember énje áll, hanem sokkal inkább a lelkiismeret mögött áll Isten Temegszólítása; mert a lelkiismeret sohasem lehetne hatalmi szó az immanenciában, ha nem lenne a transzcendencia Temegszólítása”.⁴¹ A lelkiismeret hangját „az ember csak lehallgatja – de nem tőle származik”.⁴² Frankl ezen kívül megállapítja, hogy a lelkiismeret eredetének problematikájával, illetve transzcendens gyökerezettségével összefüggésben végül is „azt az egyet mindenesetre állíthatjuk, hogy ennek az emberen kívüli instanciának is szükségszerűen személyes létformájúnak kell lennie – miközben ebből az ontológiai konklúzióból természetesen arra kellene tudnunk

³⁹ Uo.

⁴⁰ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 45.

⁴¹ Uo. 48.

⁴² Uo. 43.

visszakövetkeztetni, amit az emberi személy képmás mivoltának nevezünk”.⁴³ A lelkiismeret tehát „nemcsak utal a transzcendenciára, hanem a transzcendencián belül fakad”.⁴⁴ És „ahogyan egy kis bátorság kell ahhoz, hogy az ember vállalja azt, amit egyszer már felismert, úgy ahhoz egy kis alázat kell, hogy ezt olyan kifejezéssel nevezze meg, amellyel az emberek már évezredek óta illetik: az egyszerű Isten szóval”.⁴⁵

4. A lelkiismeret neveléséről – avagy a lelki gondozás mint értelemgondozás

A lelkiismeretért való felelősség vonatkozásában ír Frankl a nevelésről:

„Az értelmetlenség érzésének korában élünk. Ebben a korban a nevelésnek nemcsak az lenne a feladata, hogy tudást közvetítsen, hanem a lelkiismeretet is finomítania kellene, hogy az ember kellőképpen kifinomult érzékével meghallja az egyes helyzetekben megszólaló követelményeket. Egy olyan korban, amelyben a tízparancsolat sokak számára láthatólag elvesztette érvényét, képessé kell tenni az embert, hogy meghallja azt a tízezer parancsolatot, amely abban a tízezer különböző helyzetben rejlik, amellyel élete során szembekerül. Akkor nemcsak az életet fogja ismét értelemmel telinek megélni (és az értelemmel teli azt jelenti, hogy feladatokkal teli), hanem maga is immunizálódik a konformizmussal és a totalitarizmussal szemben; mert egyedül éber lelkiismerete teheti 'ellenálló'-képpé, hogy ne

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. 46.

⁴⁵ Uo.

csatlakozzék a konformizmushoz, és ne hajoljon meg a totalitarizmus előtt”.⁴⁶

A lelkiismeret és így az egyén megerősítése révén a frankli logoterápia és egzisztenciaanalízis- bíráló ugyanakkor a felelősségteljes életvitelt általánosan hangsúlyozó tényezővé válhat már fennálló értékelképzelésekkel szemben.⁴⁷ Szinte próféciaként hangzanak ebben a vonatkozásban Viktor Frankl következő mondatai:

„Így vagy úgy, a nevelés – ma sokkal inkább, mint valaha – felelősségre nevelés. A bőség társadalmában élünk, de ez a fölösleg nemcsak az anyagi javak, hanem az információk fölöslegét, az információrobbanást is jelenti. Egyre több könyv és folyóirat halmozódik fel íróasztalunkon. Különböző, nem csak szexuális ingerek árasztanak el minket. Ha az ember a tömegtájékoztató eszközökből áradó ingerek tömkelegében fenn akar maradni, akkor tudnia kell, mi helyes, és mi nem, mi a lényeges, és mi nem az, egyszóval: minek van értelme, és minek nincs”.⁴⁸

Összefoglalás: Rist Nurmela mutatta ki 'Die innere Freiheit' című munkájában, hogy Frankl eszmerendszere milyen sok szempontból zsidó-biblikus alapokon nyugszik. A lelkiismeret a zsidóság számára mindenesetre nem központi téma, sokkal inkább keresztény fogalom. Érdekes azonban – jegyzi meg Risto Nurmela⁴⁹ – hogy mennyire nem konvencionálisan alkalmazza Frankl ezt a fogalmat. A lelkiismeret mint az értelem (logosz) fellelésének a szerve egy olyan hangsúly Frankl életművében, amelyet ő aligha a

⁴⁶ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 79–80.

⁴⁷ Vö. J. Riemeyer, *Die Logotherapie Viktor Frankls*. 174.

⁴⁸ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 79–80.

⁴⁹ R. Nurmela, *Die innere Freiheit: das jüdische Element bei Viktor E. Frankl*, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Oxford/Wien, 2001. 80.

keresztény teológiából kölcsönöz. Ez a hangsúly ugyanakkor Franklnál annyira magától értetődő, hogy csak a zsidóság szellemi környezetében születhetett meg, amelyben a lelkiismeret mint erkölcsösöz nagyobb részt nem fordul elő.

A lelkiismeret jelensége tehát Frankl eszmerendszerében, ill. logoterápiájában nem az erkölcsösöz szerepét tölti be. A logoterápiában a lelkiismeret nem olyan instancia, amely vádol akkor, ha ilyen vagy olyan rossz fát tesz a tűzre, hanem pozitív megközelítésben a lelkiismeret az a belső hang, amely segít megkülönböztetni a helyeset a tévestől, a jót a rossztól. Zsók Ottó 'Vom Guten und vom bösen Menschen' című könyvében külön fejezetet szentel annak a megállapításnak, hogy a lelkiismeret felhívja a figyelmet a jóra.⁵⁰ Zsók Ottó megfogalmazásában a lelkiismeretnek a jóra vonatkozó bizonyossághoz (*Gewissheit*) van köze.

Ezeket az ellentétes kategóriákat azonban Frankl nem moralizáló értelemben alkalmazza: vonatkoznak egyrészt arra, ami a többi emberrel kapcsolatos magatartásmódban helyes vagy téves, ugyanakkor ezeknek a kategóriáknak ahhoz a felelősségteljességhez is közük van, amellyel valaki értelmesen alakítja saját életét. A hagyományos erkölcs így hangzik: csekély egyéni értéked van, vigyázz tehát legalább arra, hogy kárt ne okozz valakinek! A frankli erkölcs azonban a következőképpen fogalmazható meg: értékes vagy és fontos, az emberiségnek szüksége van rád. Ne mulaszd hát el beteljesíteni feladatodat!⁵¹ Az értelemmel teli élet gondolata tehát a lelkiismeret hozzánk intézett követelménye!

A „logoterápia egyik legnemesebb feladata” – írja Wolfram Kurz *Az értelemkérdés ma. Filozófia segítőhivatások*

⁵⁰ Vö. O. Zsók, *Vom guten und vom bösen Menschen*. St. Ottilien 2002. 45–61.

⁵¹ Vö. R. Nurmela, *Die innere Freiheit*. 77.

számára⁵² című tanulmányában –, hogy az embert arra az értelemre rávezesse, melynek megvalósítását őrá bízta. Értelmet azonban csak értelem-összefüggésekben tárhatunk fel. Ezért szükséges a rálátás. Ezért megkerülhetetlen a mászás fáradságossága. Fenn azonban az ember mindent másképp és tovább lát”.⁵³ Ezt a nemes feladatot pedig a logoterápia éppen úgy teljesíti, hogy ébresztgeti az ember intuitív szellemi képességének, a lelkiismeretnek a hangját.

Éppen Wolfram Kurz mutatott rá pontosan 20 évvel korábban arra, hogy nemcsak a logoterápiában, hanem a lelki gondozásban is az értelemgondozás sajátos feladatként mutatkozik meg⁵⁴: A logoterápia feltételes, a lelki gondozás pedig feltétlen értelemgondozást jelent. A lelki gondozásban, az egyházi lekipásztorkodást is beleértve, felcsillan a mindent átfogó értelem, Isten. A lelki gondozás során az ember megismerkedik azzal, hogy elidegenedését a hit által legyőzheti. Megérti azt, hogy minden, ami töredékes a világon, Istenben beteljesedést nyer, és hogy ez a beteljesedés Jézus Krisztus személyében megkezdődött. Ugyanakkor az is előtérbe kerül, hogy a világban óriási a feltételes értelem-lehetőségek száma, de mindezeket a feltétlen értelemalap, Isten fogja át.

Persze a lelki gondozás sem ezzel az orientációval kezdődik, hanem azzal, hogy a lekipásztor, lelki gondozó minden szándék és számítás nélkül odafordul a szenvedő ember, a *homo patiens* felé.⁵⁵ Egy olyan korban, amikor a modern ember a negatív valóságok, a rossz hírek ígézetében él,

⁵² Vö. W. Kurz, *Az értelemkérdés ma. Filozófia segítőhivatások számára*, in: P. Sárkány (szerk.), *Az értelemkérdés sodrában. Viktor Frankl születésének centenáriuma*. Budapest, 2005. 30–41.

⁵³ Uo. 37.

⁵⁴ W. Kurz, *Seel-Sorge als Sinn-Sorge: Zur Analogie von kirchlicher Seelsorge und Logotherapie*, in: K. Dörner (Hrsg.), *Wege zum Menschen* 37/1985. 225–237.

⁵⁵ Vö. W. Kurz, *Seel-Sorge als Sinn-Sorge*. 229.

elcsökevényesedik benne az élet értelmét észlelő érzékenység⁵⁶, elhalkul benne a lelkiismeret hangja. Ott pedig, ahol szisztematikusan és módszeresen elnyomják a lelkiismeretet, a konformizmus vagy a totalitarizmus honosodik meg, „attól függően, hogy felkínálják-e az embernek a társadalom által túlzottan általánosított értékeket, vagy rákényszerítik azokat”.⁵⁷ A logoterápia és a lelki gondozás tehát „többek között azáltal is segít, hogy az embereket megtanítsa másképpen látni. Segítség, hogy az életet másként lássuk. Ismeretes, hogy léteznek javunkra való és kevésbé javunkra való nézetek. Az életet élénkítő és az életet lezáró nézetek. Ha valaki a völgyben az életet úgy szemléli, hogy az nem válik javára, akkor fel kell csalogatnunk a hegyre. Itt egyedül van. Itt csend uralkodik. Ott viszont kinyílik a horizont. Ott a fáradságos mindennapoktól eloldódik. Távolságot nyer. Másképp látja a valósághoz való viszonyát”.⁵⁸

Hogy néha mennyire intuitív, tudattalan módon hallja meg valaki lelkiismerete szavát, amikor egy egzisztenciális döntést kell meghoznia, kitűnik abból az autentikus esetből is, amelyet Elisabeth Lukas ismertet egyik könyvében, és amely a lelki gondozásban történő sikeres értelemgondozás mintapéldája lehetne:

„Egy bolgár asszony, aki magas életkorban, 102 évesen halt meg, élete derekán egy nehéz krízisbe került, amelyben öngyilkossággal kapcsolatos gondolatok gyötörték. Mielőtt azonban megtette volna az utolsó lépést, ösztönösen kereste a segítséget egy pappal folytatott beszélgetésben, akit megajándékozott a bizalmával. Ez a pap egy bölcs ember volt, aki nem csak jámbor gondolatokkal próbált sovány vigaszt

⁵⁶ Vö. uo. 231.

⁵⁷ V. E. Frankl, *A tudattalan Isten*. 78–79.

⁵⁸ W. Kurz, *Az értelemkérdés ma*. 37.

nyújtani, hanem komolyan vette az asszony depresszív hangulatát. Őszinte együttérzést és megértést is tanúsított azzal kapcsolatban, hogy nehéz helyzetében az asszony az öngyilkossághoz állt közel. Mindenesetre azt mondta neki, hogy szép lenne, ha egy kis időt életében még arra fordítana, hogy véghez vigyen valami értékeset más emberekért.

A pap beszélt neki egy telepről, amely a helység közelében található, s ahol kolerabetegeket ápolnak. Ezen a telepen pedig sürgősen keresnek ápoló személyzetet. Mivel az asszony amúgy is megunta az életét – érvelt a pap –, számára az a rizikó, hogy elkaphatja a betegséget, nem olyan fenyegető, mint a fiatal ápolónőknek, akik még annyira ragaszkodnak az élethez. Ezen a telepen sok jót tehetne, ugyanakkor Istenre is bízhatná azt, hogy idő előtt távozik az élők sorából vagy nem.

A beszélgetés nyomán az asszony tényleg úgy döntött, hogy ápolónőnek jelentkezik a koleratelepre. Két évet maradt ott anélkül, hogy megbetegedett volna. Testében egészségesen és lélekben meggyógyulva tért vissza a hétköznapiakba, míg végül 102 évesen teljes szellemi frissességben természetes halállal csendesen elhunyt.

Az a bölcs pap évtizedekkel korábban az egyetlen helyes utat tanácsolta neki: tegyen magáévá egy olyan feladatot, amelyért érdemes minden életerejét bevetni, és amely segít neki – öntranszcendens módon – saját aggodalmát (gondját) elfelejteni!⁵⁹

A bolgár asszony lelkiismerete egy másik értelmet is lát, mint az ész, mely az öngyilkosság szakadékanak szélére

⁵⁹ Vö. Isabella Simon, *Heilung durch Selbsttranszendenz*, unveröff. Niederschrift, Wien 1993, in: E. Lukas, *Psychotherapie in Würde*. 146.

került! E nélkül az intuitív, lelkiismeretben történő felfogás nélkül valószínűleg el sem jutott volna az asszony a történetben szereplő lelki gondozó paphoz. A lelki gondozó tehát – Wolfram Kurz szerint – mindig „az életre bátorít, az élet minden előzetessége és részlegessége ellenére. Mindezt abban a bizonyosságban, hogy életünk részlegessége beteljesül. Isten által”.⁶⁰

Ebben az összefüggésben nem meglepő az, hogy amikor Elisabeth Lukas a Tízparancsolatot a logoterápia nyelvére próbálja lefordítani 'Spirituális lélektan. Az értelmes élet Forrásai' című könyvében, akkor a harmadik parancsolatról a következő módon elmélkedik: „Időnként állj meg beszélgetni a lelkiismeretteddel”.⁶¹ A lelkiismeret hangjának meghallása, megtalálása egy olyan folyamat, amelyben „időt kell szánnunk az elmélkedésre, az elmélyülésben és csendben történő időbeli visszatekintésre”.⁶² A mindennapok zajában, zivajában ugyanis beszűkülhet értelemérzékelő szervünk, a lelkiismeret hallása, a munka forgatagában pedig eltompulhat kutatókészsége. Más szóval, a „sok – szubjektíven fontos – dolog közepette a szubjektivitáson túli lényeg kevésbé lenne jelen mindennapjainkban”.⁶³ Ezért fogalmazza meg Elisabeth Lukas ebben a vonatkozásban minden lelki gondozás, illetve lelkipásztori törekvés alapvetőnek tűnő tételét: Vissza kell térni „az Úr napjához”, ahhoz a naphoz, amelyen a szervezet pihen, egyetlen 'szerv' – a lelkiismeret kivételével!⁶⁴

⁶⁰ W. Kurz, *Az értelemkérdés ma*. 38.

⁶¹ Lukas, *Spirituális lélektan. Az értelmes élet forrásai*. Új Ember Kiadó 2002. 38.

⁶² Uo. 38.

⁶³ Uo. 39.

⁶⁴ Uo.

Fürstfeldbruck und dort ist er als Logotherapeut und Dozent tätig. Er studierte in Weissenburg, Freiburg und München. Theolog, Sozialpädagoge und Doktor der Philosophie. Autor des Buches „Der Arztphilosoph Viktor Frankl“ (Budapest, Verlag Tarsoly, 2005) und Übersetzer der Werke von Joseph Anton Schneiderfranken Bô Yin Râ (1876–1943). Er war Dozent der Philosophie - zwei Semester - an der West-Ungarischen Universität in Sopron (2002/2003). Mitarbeiter bei der Zeitschrift *Mérleg*, als Übersetzer und Autor. In Wien war er 2001 mit der Viktor Frankl-Preis ausgezeichnet, 2005 bekam er das ECP Diplom (Europäisches Zertifikat für Psychotherapie). Er schrieb 17 Bücher auf Deutsch, unter anderen: *Zustimmung zum Leben* (1994); *Mut zum eigenen Lebens-Sinn* (1997); *Logotherapie und Glaubensfragen* (1999); *Musik und Transzendenz* (1998); *Logotherapie in Aktion* (2002); *Der religiöse Urquell* (2001); *Vom guten und vom bösen Menschen* (2002); *Der Arztphilosoph Viktor Frankl* (2005). Das letztere ungarisch erscheinende Buch wurde von dem Tarsoly Verlag aus Budapest 2007 ausgegeben: *A jó és a rossz emberről*. Siehe noch: www.szellemitanitas.net

Rezumate

János VIK

Conștiință și responsabilitate în opera lui Viktor E. Frankl în perspectiva consilierii pastorale

Ființa umană apare în opera lui Viktor E. Frankl (1905–1997), ca o ființă spirituală, care este motivată cel mai profund de căutarea sensului vieții. O însușire antropologică fundamentală a existenței sale constă în capacitatea de transcendare de sine. Această capacitate înseamnă, că omul se îndreaptă întotdeauna spre altceva sau altcineva decât el înșine, spre un sens, care este de găsit în lume. Conștiința umană este văzută de logoterapia și analiza existenței lui Viktor E. Frankl ca „organ” al sensului vieții. În acest context conștiința umană poate fi definită ca o capacitate intuitivă, cu ajutorul căreia omul poate găsi sensul unic și unicat, care de fapt este ascuns în fiecare situație în parte. Conștiința umană, care este privită în fine ca glasul transcendenței divine în om, este interesată mai puțin de sensul subiectiv al vieții, de satisfacerea nevoilor personale, ci în primul rând de un sens transsubiectiv, de salvarea valorilor, și de crearea unor valori noi în lume. Acolo, unde glasul conștiinței este suprimată în mod sistematic, ființa umană devine foarte ușor pradă conformismului sau totalitarismului, și anume în cazul în care unele valori generalizate ale societății sunt oferite sau impuse omului într-un mod exagerat.

Péter SÁRKÁNY

O analiză comparativă a conceptului de conștiință în fenomenologia lui Roman Ingarden și în analiza existențială a lui Viktor E. Frankl

În discuțiile etice contemporane noțiunea de responsabilitate ocupă un loc central. Deși cariera ei pornește

Peter BUESS-SIEGRIST

Găsirea sensului în procesul ascultării. Despre renunțare și bogăție

Omul rămâne cea mai slabă verighetă din lanțul evenimentelor care devin tot mai vertigioase și incontroleabile. Omul economic – *homo oeconomicus* – promite realizarea unui paradis pe pământ utilizând sloganuri ca eficiență, concurență, mărirea venitului. Pe altarul acestei iluzii însă chiar omul este sacrificat. Voi începe această prelegere vizând concepția de *sens* cu câteva idei despre minciună, voi continua cu o meditație asupra caracterului contradictoriu al realității cotidiene, urmată de prezentarea unui caz concret al unei paciente de patruzeci de ani, paralizată și petrecându-și zilele într-un cărucior special. În încheiere prezint câteva idei despre dragoste și har.

Zusammenfassungen

János VIK

Gewissen und Verantwortung bei Viktor E. Frankl in der Perspektive der Seelsorge

Der Mensch erscheint in den Werken von Viktor E. Frankl (1905–1997) als ein Wesen, das geistig geprägt, und am tiefsten von der Suche nach dem Sinn des Lebens motiviert ist. Die Selbsttranszendenz ist als ein grundlegender anthropologischer Tatbestand seiner Existenz zu betrachten. Sie besteht darin, dass der Mensch immer über sich selbst hinaus auf etwas oder auf jemandem verweist. Das Gewissen wird in der Sicht von Frankl bzw. seiner Logotherapie und Existenzanalyse als ein Sinnorgan gesehen. Es lässt sich definieren als die intuitive Fähigkeit, den einmaligen und einzigartigen Sinn, der in jeder Situation verborgen ist, zu finden. Das Gewissen, das letztlich die Stimme der Transzendenz im Menschen ist, spürt nicht einen subjektiven Sinn auf, um die eigene Nöte einfach nur zu befriedigen, sondern einen trans-subjektiven Sinn, bei dem es darum geht, Werte zu bewahren, und neue Werte in der Welt zu schaffen. Da, wo Menschen die Stimme des Gewissens systematisch und methodisch verdrängen, wird dem Konformismus oder dem Totalitarismus Tür und Tor geöffnet, je nachdem, ob die von der Gesellschaft übertrieben verallgemeinerten Werte einem angeboten oder aber aufgezwungen werden.

Az értelem élete – az élet értelme

Huszonöt évvel az auschwitzi haláltábor túlélése után írja le Frankl: „Adósa vagyok a kegyelemnek.” Ez a gondolat és érzés vezette mindvégig, ez ruházta fel az orvosfilozófust bölcsességgel akkor is, amikor – például – élet és könyv, könyv és élet viszonyán elmélkedett. „A könyvek írásával pedig ez a helyzet: egy könyvet írni nem nagy ügy, egy életet élni – sokkal több; de ennél is többet jelent könyvet írni és aszerint is élni. Ám a legfontosabb: olyan életet élni, hogy arról könyvet lehessen írni.”

